

שטריימל בדיזנגוף

חצרות חסידיות והמרחב הדתי בתל-אביב

1965–1940

מיכל גלטר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ג'רמי כהן – יו"ר, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
הקתדרה למנהיגות בעתות מצוקה ע"ש הרב משה חיים לאו,
אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט,
אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה לתולדות הרבנות בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין,
אוניברסיטת בר-אילן
קרן קושיצקי, המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי,
אוניברסיטת בר-אילן

מסת"ב 2-392-227-965-978

מספר קטלוגי 1124-185

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: אלקו פרינט, ירושלים

תוכן העניינים

13	פתח דבר
17	מבוא
19	א. מצב המחקר, מקורות ומתודולוגיה
19	1. חקר החסידות
24	2. חקר התפתחותה של תל-אביב ותולדותיה
26	3. התייחסות סוציולוגית
27	ב. המקורות הראשוניים
28	ג. בעיות מתודולוגיות
29	ד. מבנה פרקי הספר

שער ראשון

העיר תל-אביב: יישוב עברי מתחדש ומרכז חסידי משתקם

33	פרק ראשון: החסידות בארץ ישראל לאחר השואה – סקירת רקע
33	א. אגודת ישראל ויחסה למוסדות היישוב
37	ב. ממנהיג לשריד
37	1. ירידת מעמדו של הצדיק בשנות המלחמה
39	2. אדמו"רים במסע ההצלה
47	ג. העולם החרדי-חסידי לאחר השואה – שבר והתמודדות
47	1. עומק השבר בחברה החרדית
49	2. חזרה לזהות דתית וחסידית
52	ד. מוסד החסידות כמניע בתהליך השיקום
53	1. מקומו של האדמו"ר בתהליך השיקום
55	2. החצר החסידית וניגוניה כמוקד לצמיחה
57	ה. היחס לרעיון הציוני ולמדינת ישראל אחרי השואה

63	פרק שני: סקירה היסטורית וגאוגרפית
64	א. תל-אביב כמוקד משיכה לעולים ולמקומיים
71	ב. חיים חסידיים בתל-אביב
74	1. חסידויות ואדמו"ריהן לפני מלחמת העולם השנייה
95	2. חסידויות ואדמו"ריהן בעיר במהלך המלחמה
110	3. חסידויות ואדמו"ריהן בתל-אביב לאחר המלחמה
122	4. אדמו"רי יפו
123	5. בתי מדרש קטנים של חסידויות ללא אדמו"ר
127	ג. סיכום

פרק שלישי: "בכל זאת יש בה משהו": בחירתם של אדמו"רים להתיישב בעיר

132	א. מעבר החצר החסידית לעיר הגדולה
133	ב. בחירתם של אדמו"רים בתל-אביב
135	1. אדמו"רי רוז'ין וחצרותיהם בתל-אביב
137	2. האדמו"ר מבלז וחצרו בתל-אביב
141	3. האדמו"ר מוויז'ניץ משקם את חצרו בעיר
143	ג. תל-אביב המודרנית: ערש שיקומן של החצרות החסידיות
145	ד. סטטיסטיקה של החצרות החסידיות בעיר
152	ה. סיכום
154	

שער שני

העולם החסידי פוגש את תל-אביב: היבטים פוליטיים וכלכליים

159	פרק רביעי: במסדרונות העירייה
160	א. הבחירות למועצת העירייה השביעית
161	1. המפלגות הדתיות במערכת הבחירות
164	2. גורל האדמו"ר
166	ב. הבחירות למועצה השמינית
172	ג. הבחירות למועצה התשיעית
173	ד. הבחירות למועצה העשירית
175	ה. סיכום

178	פרק חמישי: המועצה הדתית בתל-אביב
178	א. תהליך ההקמה
181	ב. ניסיון להקים רבנות נפרדת
185	ג. השתלבותה של אגודת ישראל במועצה הדתית
186	ד. תקציב המועצה הדתית כראי לחיזוק מעמדה
189	ה. סיכום
190	פרק שישי: עיר עם הפסקה: השבת בתל-אביב
191	א. ארגוני שמירת השבת בארץ ישראל
193	ב. השבת בתל-אביב וחוקי העזר העירוניים
193	1. חוקת השבת בעיר תל-אביב עד תרצ"ז (1937)
197	2. תוספת לחוק השבת, תשי"ב (1952)
199	ג. "משמרת השבת" בתל-אביב
200	1. בין "משמרת השבת" לארגוני השבת הארציים
205	2. דרך הפעולה של פקחי "משמרת השבת"
209	3. היקף פעילותה של "משמרת השבת"
222	ד. אדמו"רים ו"משמרת השבת"
223	ה. סיכום
226	פרק שביעי: מערך הכשרות בתל-אביב
226	א. הגדרה ותקצוב
228	ב. השחיטה הנפרדת
231	ג. ייבוא בשר טרפה בימי משטר הקיצוב
233	ד. החוק לאיסור החזיר
235	ה. שחיטת עופות
236	ו. חסידים במערך המזון והכשרות
237	ז. סיכום
	פרק שמיני: התורה והקמה – מפעלי חסד ומשלוחי יד בחברה
239	הדתית החסידית
239	א. "עזרת תורה" שעל יד הרבנות הראשית
240	1. "עזרת תורה" וסיוע לרבנים פליטים
242	2. היקף הסיוע של "עזרת תורה"

244	3. אפיקי סיוע ומקורות הכנסה
246	4. דיוקנם של התומכים והנתמכים
251	ב. גמ"ח חסידות גור
254	ג. משלוחי יד, יזמות ומסחר בקרב החסידים
258	ד. סיכום

שער שלישי

העולם החסידי פוגש את תל-אביב: היבטים חינוכיים, תרבותיים וחברתיים

263	פרק תשיעי: החינוך החרדי בתל-אביב: ממוסדות פרטיים לחינוך עצמאי
263	א. שלבים בדרך אל החינוך העצמאי
267	ב. החינוך החרדי בתל-אביב
267	1. החינוך עד לחקיקת "חוק לימוד חובה"
269	2. החינוך אחרי החלת "חוק לימוד חובה"
272	3. "החינוך העצמאי" בתל-אביב
280	4. החינוך העצמאי אל מול החינוך הכללי
285	5. "בית יעקב הישן" ו"בית יעקב החדש"
288	6. תלמודי התורה בעיר
293	ג. סיכום
295	פרק עשירי: הישיבות החסידיות בתל-אביב
295	א. ישיבות חסידיות באירופה ובארץ ישראל
298	ב. ישיבות חסידיות בתל-אביב
298	1. ישיבת "אחי תמימים", חב"ד
301	2. ישיבת "שפת אמת" – "חידושי הרי"ם", גור
304	3. ישיבת "בית ישראל ודמשק אליעזר", ויז'ניץ
306	4. ישיבת "בית ישראל", רוז'ין
309	ג. עזיבה לישיבות שמחוץ לעיר
311	ד. סיכום
313	פרק אחד עשר: חסידות ברחובה של עיר
314	א. ימי חג ומועד
314	1. שירת הים

317	2. ימים נוראים
318	3. ניגון "אני מאמין" ביום כיפור
319	4. הקפות שניות
321	5. יום העצמאות
325	ב. אירועים וכנסים
325	1. כנסים תורניים וסיומי ש"ס
327	2. אירועי מאתיים שנות חסידות
330	ג. אספלט, חול ושטריימל
330	1. רחובה של עיר
333	2. קודש וחול – חוף הים התל-אביבי
336	ד. סיכום

שער רביעי

הייתי חלק מהנוף, היום אני אורח: הציבור החרדי עוזב את תל-אביב

341	פרק שנים עשר: אינס און זעכציק – קו 61
341	א. הגירה שלילית מתל-אביב
344	ב. מאפייני ההגירה השלילית מתל-אביב
344	1. פרופיל העוזבים
345	2. השפעותיה וסיבותיה של העזיבה
346	ג. הגירה חרדית מן העיר
347	1. העזיבה החרדית והעזיבה הכללית
348	2. סיבות ייחודיות לעזיבה החרדית
353	ד. ריתמוס העזיבה החסידית
358	ה. סיכום
360	פרק שלושה עשר: השינוי החברתי והשפעתו על העזיבה
360	א. המרחב העירוני בשנות הארבעים והחמישים
362	ב. תל-אביב משנות השישים ואילך
364	ג. הבידול הגאוגרפי בתוך החברה החרדית
370	ד. סיכום

372	פרק ארבעה עשר: סיכום
	מפות
382	מפה 1: מוקדי חסידות בתל-אביב, 1940
383	מפה 2: מוקדי חסידות בתל-אביב, 1949
384	מפה 3: מוקדי חסידות בתל-אביב, 1965
385	נספח: רשימת ריאיונות
	רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
387	א. ארכיונים
387	ב. ביטאונים
388	ג. ספרים ומאמרים
399	מפתח

להורי

אליהו והדסה שפר

אנשי חינוך ופורצי דרך

פתח דבר

אלף פנים לתל-אביב, עיר ואם בישראל. ואינה דומה לתל-אביב של מטה – זו של רחוב דיזינגוף על שלל אורותיו ומזללותיו, וזו של רחובות אחרים על תרבות ק"ן העממים המוצעת בהם – לתל-אביב של מעלה. ואף לתל-אביב של מעלה אלף פנים ומאה. רצונך – זו עיר של תורה, עיר של שכירי יום העושים בסדנה ובחרושת והקובעים עיתים לתורה אחרי יום עמל מפרך... רצונך – זו עיר של תפילה, שרבות מתושביה משכימים ומעריבים... לבתי התפילה שבה. ורצונך – זו עיר של חסידות, שאלפים מבניה מסתופפים בצל ה"חצרות"... של האדמו"רים שאיוו להם למושב את הגדולה שבערי ישראל (ברוך אדלר, הצופה, 31.5.1960, עמ' 6).

במהלך מלחמת העולם השנייה ובשנים שלאחריה עלו ארצה עשרות אדמו"רים ורבים מהם השתקעו בתל-אביב. הם הקימו את חצרותיהם ברחבי העיר, ובמקביל נפתחו בעיר בתי כנסת חסידיים ועם הזמן גם מוסדות חינוך השייכים לחינוך העצמאי. סיפורו של המרכז החסידי בתל-אביב שזור בקורותיו של הציבור הדתי בעיר ובמסד העירוני שלה. הספר מתאר את החצרות החסידיות ואת הפרהסיה הציבורית בתל-אביב במהלך שניים וחצי עשורים, ומסתיים במעבר של רבים מבני הציבור החרדי והחסידי לערים אחרות דוגמת בני ברק.

הספר בוחן נושאים רבים: תמורות בתנועה החסידית לפני השואה ושיקום התנועה לאחריה; העיר תל-אביב מבחינה מוניציפלית; חיי הדת בתל-אביב – המועצה הדתית, השבת והפעולות לשמירתה, מערך הכשרות, מפעלי חסד, ומוסדות החינוך למן הגיל הרך ועד לישיבות; השפעת החצר החסידית על הרחוב התל-אביבי; והרקע לעזיבת העיר, שאפיינה את הציבור העירוני כולו אך גם הייתה תהליך ייחודי שאפיין את הציבור החרדי והחסידי. היבטים שונים של מכלול הנושאים האלה העולים מתוך הספר משוויים לתל-אביב דימוי של עיר עברית המחוברת ליהדותה ומחברת בין תושביה.

ראשיתו של ספר זה בעבודה שכותרתה "קודש וחול: חצרות חסידיות בתל-אביב 1940–1965", אשר נכתבה במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו ע"ש ישראל וגולדה

קושיצקי באוניברסיטת בר-אילן. לאורך כל מסע החקר והכתיבה מנחה ומלווה אותי פרופ' קימי קפלן, שהוא בעבורי מורה ומדריך בעולם המחקר, מאיר לי כיווני חשיבה ומנתב אותי לבידור מעמיק הנשען על יסודות מוצקים. הערותיו המהותיות הן עבורי אבן דרך, והליווי המסור שלו מסייע לי לזקק את ההגדרות ולחתור לתוצר ראוי.

מחקר זה נתמך בידי הקרן ע"ש זיגמונד (זאוול) וזיסל (זופיה) זיגלמן ביד ושם; הקרן ע"ש שרה הלנה ומשה בלם; הקרן ע"ש חנה ויצחק אורבך לחקר השואה והכמת ישראל, והקרן ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי של המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר-אילן.

הוצאת הספר לאור התאפשרה בזכות תמיכתם הנדיבה של הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה על שם מרסל ומריה רוט; הקתדרה לחקר רבנות בעתות מצוקה ע"ש הרב משה חיים לאו; הקתדרה לתולדות הרבנות בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין; והקרן ע"ש ישראל וגולדה קושיצקי של המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, כולם באוניברסיטת בר-אילן.

במהלך מסע מחקרי זה סייעו בידי חוקרות וחוקרים, ואני חבה להם רבות על עצותיהם, ביקורתם הבונה, הכוונתם והיענותם. ד"ר בועז כהן עודד אותי לצאת למחקר והעשיר אותי בכיווני חשיבה ובעצות מעשיות; הערותיו ודיוקיו של פרופ' דוד אסף למן גיבוש הצעת המחקר ליוו אותי בדרכי; פרופ' גרשון בקון ניתב אותי לפרסום המחקר כספר; ד"ר עדה גבל הדריכה אותי בשימוש בקטלוג החומר הארכיוני; ד"ר אוריאל גלמן הקדיש לי מזמנו ויעץ לי בצמתים שונים בדרך; פרופ' אלי לדרהנדלר העלה בפני שאלות ששיפרו את כתב היד; פרופ' מעוז עזריהו הפנה אותי למחקרים חשובים; וד"ר מיכל שאול תרמה לי מניסיונה ומידיעותיה.

תודתי נתונה להוצאת הספרים של מרכז זלמן שזר: לקוראי כתב היד מטעם מערכת הפרסומים ולחברי המערכת, לחיה פזכהן על הליווי בתהליך המורכב של ההוצאה לאור, ליחזקאל חובב על עריכה לשונית מקצועית שנעשתה מתוך אורך רוח וסבלנות, ולנעה גרינולד-עסיס על ההבאה לבית הדפוס.

לאורך הדרך זכיתי לפגוש אנשים שסייעו לי, תמכו בי וחלקו איתי מידיעותיהם: סימה שרייבר האמונה על ארכיון גנזך קידוש השם ליוותה את שלב איסוף החומר, סייעה לי בידע רב ובמקצועיות, הייתה לי לחברה ולאשת שיח ושיתפה אותי בחוויות ובתובנות מתקופת ילדותה בתל-אביב; הרב יעקב שלמה לוי שיתף בחומרים הכתובים והמצולמים שאסף וערך במכון "תל-אביב של מעלה", האיר ודייק פרטים רבים ואמון על חלק גדול מן התמונות בספר זה; רבקה פרשל-גרשון מן הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, עצה לי בעת שישבתי בארכיון וכן בשאלות בטלפון שעלו במהלך כתיבת העבודה,

וגב' גליה ורזרבסקי, מנהלת המאגר האורקולי בארכיון, סייעה לי באיתור תמונות; ראובן ותמי סופר הפיקו במקצועיות רבה את המפות המתארות את פיזור ההתיישבות החסידית בתל-אביב; עליזה היימן מן המכון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן הפנתה אותי למסמכים הקשורים לנושא ולדמויות שביכולתן לסייע לי; הרב מאיר צבי גרוזמן פתח בפניי צוהר למפעלם של אדמו"רי הוסיאטין וסדיגורה והעשיר את הספר בתמונות מארכיונו הפרטי; אביגדור רובינשטיין סייע לי להתמקד במסמכים חשובים למחקר מארכיון אגודת ישראל; דניאל רובינוף מגנוך הציונות הדתית עזר לי לאתר כתבות וידיעות שטרם נסקרו מתוך העיתונות הכתובה, ועובדי הספרייה הלאומית סייעו לי במציאת מידע במאור פנים, תוך יצירת תנאים מיטביים לכתיבה ולמחקר.

הדמויות שראיינתי הוסיפו צבעים חיים לתקופה שחקרתי ותרמו רבות למחקר. תודה מיוחדת נתונה לרבנית שרה פרידמן בת האדמו"ר יצחק פרידמן מבוהוש ולרבנית רחל טאוב אשת האדמו"ר ישראל דן טאוב ממודוניץ, אימהות לאדמו"רים בהווה, שפתחו בפני את הבית ואת הלב.

לסיום ברצוני להודות ליקרים לי מכול שתמכו בי והלכו לצידי בשנים היפות של כתיבת העבודה והכנתה לספר. להורי אליהו והדסה שפר, אנשי חינוך בעבר ובהווה, שהטמיעו בי את הרצון לדעת ואת הנכונות לעמול; לחמי ולחמותי ירח וגילה גלטר שגילו עניין בכל התקדמות; לילדי האהובים חרות, דוד, ורדית, נטע, טליה, רועי ואברהם ועימם כלתי וחתני שי, עבריה וישי, שוויתרו על שעות משותפות רבות כדי לאפשר לי ימי עבודה רצופים; ולאישי היקר אמיר שהיה שותף מלא לאתגרים שעלו מן הדרך וסייע בכל שלבי התהליך בקריאה ביקורתית, בתמיכה ללא סייג, בעידוד ובעצה טובה. העמודים הבאים מוקדשים לכם באהבה.

מיכל גלטר

חנוכה תשפ"ג

מבוא

במאה השנים האחרונות סימלו תל-אביב וירושלים שני קצוות במנעד העירוני הישראלי, תל-אביב של חול וים מול ירושלים של אבן; תל-אביב ערש התרבות העברית המתחדשת מול ירושלים הדתית המיושנת.¹ והנה, באמצע המאה העשרים בחרו אדמו"רים חסידיים להגיע לשקם את חצרותיהם בתל-אביב דווקא. בדירות שכורות או בבתים שנקנו זה לא מכבר ברחבי העיר החלה להתבסס החוליה הבאה בשושלות החסידיות המזרח אירופיות, וביחידות דיור אחרות או בשטחי מסחר שהוסבו לכך קמו שטיבלך – בתי כנסת חסידיים. כל אלה הפכו חלק מן הנוף וממרקם החיים של העיר ושל אוכלוסייתה. לדוגמה, האדמו"ר מבוהוש גר בשדרות רוטשילד, האדמו"ר מהוסיאטין ברחוב ביאליק, חצר מודו"ץ הוקמה ברחוב דזונגוף, ישיבת ויז'ניץ ברחוב לילינבלום ושטיבל חסידות גור בנחלת בנימין. עשרות המרכזים החסידיים מאפשרים לנו לשזור את שיקומן של החצרות החסידיות לאחר השואה בתולדותיה של תל-אביב.

לאחר השואה התמודדו החסידויות השונות – ליתר דיוק שרידיהן – עם חורבן של החצרות שהיו מרכז החסידות ואבן שואבת לחסידים. במקרים רבים גם נספה הצדיק, שהיה הדמות המרכזית בחצר. המרחב הגאוגרפי ואזורי ההשפעה של החצרות השונות נמחקו והניצולים נקרעו מן הנופים, מן השפה ומן התרבות שהקיפו אותם. רוב האדמו"רים ששרדו היגרו לארצות הברית ולישראל ומצאו עצמם בליבן של ערים גדולות, בסביבה המתנהלת בשפה זרה ובתרבות החדשה. על כן הם נזקקו לעזרה בכל הקשור לסדרי היום-יום, לבירוקרטיה המקומית ולסדרי השלטון.

שיקום החצר החל לא פעם בדירה קטנה שאחד מחדריה שימש שטיבל, ללא הקהילה המקורית ועם קומץ חסידים, ולעיתים אף ללא חסידים שגילו נאמנות רבת שנים לשושלת או לאדמו"ר. אם בעבר הייתה רשתו של הצדיק פרוסה על פני מרחב גאוגרפי רחב, הרי שעתה נקבצו לעיתים אדמו"רים רבים לעיר אחת ואף לרחוב אחד.

1 ראו למשל: עזריהו, העיר ה(א)מיתית, עמ' 248–270. שמו של הספר נושא בתוכו את ההתייחסות למיתוס שנוקם סביב העיר, ועל גבי הכריכה מובחנת האות אל"ף בעיגול. כדי להתאים לרוח הדברים בחרתי לציין את האל"ף בסוגריים.

אומנם, כבר בראשית המאה העשרים החלו מקצת החצרות החסידיות באירופה לעבור למרחב העירוני, בין השאר בעקבות מלחמת העולם הראשונה. ואולם, לאחר מלחמת העולם השנייה השתקמו רוב החצרות החסידיות במרחב העירוני והדבר העמיד אותן בפני מציאות חדשה.

החצר החסידית והעומדים בראשה נדרשו לשקם את המערך הכלכלי שהניע אותה. התשתית הכלכלית, שהתבססה על יחסי הגומלין בין האדמו"ר לחסידיו, נותרה במקרים רבים ללא חסידים או ללא אדמו"ר. שונים היו פני הדברים בחצרות שחסידיהן שהו במקומות מבטחים ערב המלחמה והקימו תשתית כלכלית וקהילתית שאפשרה לקלוט את האדמו"ר ולסייע לו. דוגמה לכך היא חסידות גור שהקימה, בעידודו של האדמו"ר אברהם מרדכי אלתר, מרכזים חסידיים בתל-אביב ובירושלים בשנות העשרים והשלשים של המאה העשרים. במקרים שבהם לא חיכתה לאדמו"ר הניצול קבוצה חסידית גדולה מחוץ ליבשת אירופה, די היה לעיתים בחסיד מובהק אחד, מוכשר, פעלתן וחדור שליחות, לשיקומו של האדמו"ר ולחידוש מערך החצר.

במהלך שנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים הגיעו ארצה עשרות אדמו"רים ורבים מהם השתקעו בתל-אביב. העיר המתפתחת קיבלה אותם כחלק מאוכלוסיית העולים הגדולה שנהרה אליה, והם הקימו את חצרותיהם ברחובותיה. מעבר לחצרות שקמו בראשות אדמו"רים, התפתחו בתל-אביב גם מרכזים חסידיים שהיו משותפים ליוצאי חצרות שונות והמשיכו את המסורת החסידית שעליה גדלו באירופה. סיפורו של המרכז החסידי בתל-אביב שזור בקורותיה של החברה הדתית והחרדית בעיר, ובסוגיות רבות כמו שבת וכשרות יצרו הללו חזית משותפת, שהשפיעה על הפוליטיקה הפנימית ועל חוקי העזר העירוניים.

הספר סוקר את קורותיהן של החצרות החסידיות כל עוד סיפורן עומד בפני עצמו, ומתייחס גם לחברה הדתית בכללה בסוגיות הנוגעות לכלל הציבור שומר המצוות בעיר. בכמה מן המקרים, במיוחד בנקודות ההשקה העוסקות בבתי התפילה ובמנהגים, מתמקד הדיון בציבור הדתי האשכנזי, שהיה קרוב להוויה המזרח אירופית החסידית.

מבחינה כרונולוגית, הספר סוקר שניים וחצי עשורים, החל בראשית שנות הארבעים וכלה באמצע שנות השישים. בתחילת תקופה זו הפכה תל-אביב למרכז חסידי, שהיו בו יותר ממניין חצרות חסידיות (יחד עם אדמו"רי רוז'ין שהגיעו אליה מווינה בשלהי שנות השלושים). נוכחותן של חצרות חסידיות שונות בעיר לפני מלחמת העולם השנייה אפשרה לאדמו"רים שהגיעו ארצה במהלך המלחמה, ובהם האדמו"רים אליעזר הגר מוויז'ניץ ואהרן רוקח מבלז, לשקם בה את חצרותיהם, ולאחר תום המלחמה אך טבעי היה שאדמו"רים נוספים ימצאו בה את ביתם. המחקר נחתם בבחירות הארציות לכנסת

השישית שנערכו בנובמבר 1965. תוצאות הבחירות האלה הראו שחל שינוי גאוגרפי בציבור החרדי, ומספר המצביעים לאגודת ישראל בני ברק עלה על זה שכתל-אביב. ניתן אפוא לשרטט את התפתחותו של המרכז החסידי בתל-אביב בין תחילת שנות הארבעים לראשית שנות השישים, ואת תחילת שקיעתו בהמשך אותו עשור.

א. מצב המחקר, מקורות ומתודולוגיה

ספר זה נושק לכמה תחומי דעת: סוציולוגיה, היסטוריה, גאוגרפיה עירונית ופוליטיקה, ובשל כך המחקרים והמקורות שעליהם הוא נסמך רבים ומגוונים. קצתם נוגעים ישירות בסוגיות המחקר וקצתם מסייעים להגדיר את התשתית ההיסטורית והטרמינולוגית שעליה הוא נשען. בשורות הבאות אסקור את תחומי המחקר השונים שדרכם בחנתי את החצרות החסידיות בתל-אביב בתקופה הנדונה ואשרטט את מפת המצאי המחקרי.

1. חקר החסידות

ראשיתה של החסידות מזוהה עם רבי ישראל בן אליעזר, המכונה הבעל שם טוב (1700–1760), שפעל באמצע המאה השמונה עשרה. למן סוף המאה קמו מרכזים חסידיים רבים ברחבי מזרח אירופה והם עיגנו את התפיסה ההגותית החסידית במבנה חברתי ייחודי המכונה "חצר". מבנה זה יצר זיקה בין המנהיג החסידי, המכונה צדיק או אדמו"ר (=אדוננו מורנו ורבנו), לחסידיו, ושמר על קשר ביניהם גם בתנאים של ריחוק גאוגרפי, דרך ביקורים בחצר הצדיק, אימוץ מנהגים והקמת מוסדות ברוח החצר – בתי כנסת ולעיתים גם מוסדות חינוך וישיבות.

התמורה שפקדה את החברה היהודית במהלך המאה התשע עשרה כתוצאה מהתפתחות תנועת ההשכלה ותהליכי המודרניזציה שינתה את אופייה של החסידות. אם בעשורים הראשונים לקיומה היא קראה לשינוי בחיי הרוח והחברה היהודיים, הרי שבהמשך היא הדגישה יסודות של התגוננות ושל שימור הקיים אל מול רוחות החילון החדשות.

מלחמת העולם הראשונה, המהפכה הקומוניסטית ומלחמות האזרחים באוקראינה שיתקו כמה מן החצרות ואחרות נאלצו לגלות ממקומן. תמורות גאו-פוליטיות, חילון ותהליכים נוספים, שהתרחשו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, הביאו חסידים, כאחרים בחברה היהודית, לבחור להם דרכים אחרות כמו תנועות ציוניות וסוציאליסטיות, וכתוצאה מכך הידלדלו שורותיה של החסידות. עם זאת, בין שתי

מלחמות העולם עדיין הייתה החסידות תנועה המונית בפולין, בהונגריה, ברומניה ובחלקים של צ'כוסלובקיה. מלחמת העולם השנייה ושואת יהודי אירופה פגעו, כאמור, קשות בחצרות החסידיות, במנהיגיהן, בחסידים ובבני משפחותיהם. לא מעט קהילות חסידיות נמחקו כליל ושוורותיהן של אחרות הידלדלו באופן ניכר. רוב האדמו"רים והחסידים ששרדו את השואה מצאו את מקומם באמריקה או בישראל, ושם הם שיקמו בהדרגה את חצרותיהם, תוך התמודדות עם אתגרים רוחניים, אידאולוגיים וערכיים שהחיים במדינות אלה העמידו בפניהם.

מחקרים רבים נכתבו על אודות התנועה החסידית בראשיתה – תולדותיה, הגותה, יצירתה הספרותית וחייה החברתיים והתרבותיים, והם יצרו תשתית להבנת התהליכים ההיסטוריים שעברו על החצרות החסידיות באירופה ומחוצה לה.² מלבד ההתייחסות

2 חלוצי המחקר היו שמעון דובנוב, מרטין בובר ושמואל אבא הורדצקי. ראו למשל: שמעון דובנוב, תולדות החסידות, דביר, תל-אביב תר"ץ-תרצ"ב; מרטין בובר, בפרדס החסידות, מוסד ביאליק, תל-אביב תש"ה; שמואל אבא הורדצקי, החסידות והחסידים, דביר, ירושלים תשי"ג; הנ"ל, יהדות השכל ויהדות הרגש, א"נ טברסקי, תל-אביב תש"ז, עמ' 166-191. בשנות השישים והשבעים פעלו מרדכי וילנסקי ומנדל פייקאז'. ראו למשל: מרדכי וילנסקי, חסידים ומתנגדים: לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב-תקע"ה, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ל; מנדל פייקאז', ההנהגה החסידית: סמכות ואמונת צדיקים באיספקלריית ספרותה של החסידות, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 93-100; הנ"ל, בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ח. בין החוקרים שבאו אחריהם נציין לדוגמה את עמנואל אטקס, משה רוסמן, דוד אסף, עדה רפפורט-אלברט, גדי שגיב, אוריאל גלמן ומרצ'ין וודו'נסקי. ראו למשל: עמנואל אטקס, תנועת החסידות בראשיתה, משרד הבטחון, תל-אביב תשנ"ח; הנ"ל, בעל השם: הבעש"ט – מאגיה, מיסטיקה, הנהגה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ס; הנ"ל, "הצדיק: זיקת הגומלין בין דפוס חברתי למשנה רעיונית", במעגלי חסידים: קובץ מחקרים לזכרו של מרדכי וילנסקי, בעריכת עמנואל אטקס ואחרים, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ס, עמ' 287-297; משה רוסמן, הבעש"ט: מחדש החסידות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ס; דוד אסף, "חסידות פולין" או 'החסידות בפולין': לבעית הגיאוגרפיה החסידית", גלעד, יד (תשנ"ד), עמ' קצו-רו; אסף, דרך המלכות; הנ"ל (עורך), צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א; אסף, "חסידות פולין במאה הי"ט"; עדה רפפורט-אלברט, "על הנשים בחסידות: ש"א הורדצקי ומסורת הבתולה מלודמיר", צדיק ועדה, שם, עמ' 496-527; שגיב, השושלת; אוריאל גלמן, החסידות בפולין במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה: טיפולוגיות של מנהיגות ועדה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2011; הנ"ל, השבילים היוצאים מלובלין, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ח; גלמן וודו'נסקי, גאוגרפיה חסידית; וודו'נסקי, חסידות ופוליטיקה; Marcin Wodzinski, *Historical Atlas of Hasidism*, Princeton University Press, Princeton 2018.

לחסידות בהיבט ההיסטורי והרעיוני, יש לתת את הדעת על מקומן של החצרות החסידיות בתוך השינויים שפקדו את המרחב האירופי החל בסוף המאה השמונה עשרה, ובראשם תהליכי העיור. במסגרת תהליכים אלה קמו מרכזים חסידיים בערים גדולות דוגמת ורשה, אודסה וקייב. המעבר מן העיירה למטרופולין הגדיל את החשיפה לרעיונות חדשים ולאורח חיים שלא עלה בקנה אחד עם דרך החיים המסורתית. המעבר לעיר יצר שינוי בחצר החסידית: אם היא החלה בהנהגתו של אדמו"ר במרחב גאוגרפי מסוים, בדרך כלל בעיירה או בכפר, הרי בעיר, לצד חצרות חסידיות נוספות ודפוסי הנהגה שונים, היה עליה לשרטט מחדש את גבולותיה ולהגדיר זהות ושייכות כלכלית וקהילתית במציאות שונה.

המעבר לחיים בחברה עירונית חייב התמודדויות עם האתגרים שהציבה המודרנה, כמו שינויים בתפיסות העולם המסורתיות ובהרגלי התרבות והצריכה. על מקומה של החברה היהודית במארג החיים של ערים גדולות במזרח אירופה שהייתה בהן קהילה יהודית פעילה נכתבו מחקרים שונים, והם דנו באפשרויות שעמדו בפני היהודים יושבי הכרך: התבוללות, הסתגרות מלאה או השכלה העברית. ואולם, הם עסקו מעט בקהילה האורתודוקסית ובחצרות החסידיות ולא הוצגה בהם התייחסות ברורה להתמודדות של החברה המסורתית באותה תקופה.³

על ההשלכות החינוכיות שעלו ממצאיאות החיים החדשה והתמודדות עימן בחברה החסידית כתבה מוריה הרמן,⁴ במחקרה על התמודדותם של אדמו"רים עם סוגיות בחינוך הנוער בין שתי מלחמות העולם. היא משרטטת תמונת מצב חינוכית מורכבת תוך הצגת המענה הייחודי שנתנו אדמו"רים שונים לאתגרי התקופה על פי השקפת עולמם ודרך הנהגתם.

המחקר על אודות החברה החרדית בכלל והחסידית בפרט במאה העשרים בוחן את נקודת השבר שהציבה השואה ואת דרכי השיקום לאחריה. בסוגיות אלה מתייחסים החוקרים אל הקבוצות החסידיות כחלק ממארג החברה החרדית הכוללת, מכמה זוויות. יהודית תידור באומל-שוורץ התחקתה אחר היבטים של מרקם החיים הדתי⁵ והמגדרי,⁶ ואסתר פרבשטיין הקדישה מקום לשיקומה של שארית הפליטה החרדית, תוך הדגשת

3 ראו למשל: מאיר, קייב; זיפרשטיין, אודסה.

4 הרמן, היחס לבני הנוער.

5 ראו: תידור באומל, "השיקום הדתי".

6 ראו, למשל: יהודית באומל שוורץ, "חלוצות, מורות ואמהות: נשים חרדיות בקרב שארית הפליטה", יד ושם – קובץ מחקרים, לו (תשס"ח), עמ' 121–149.

ההיבט הרוחני והרבני-ההלכתי-המנהיגותי.⁷ חיים שלם ליווה את הפעילות החרדית של אנשי פא"י דרך שליחותו של בנימין מינץ בקרב שארית הפליטה באירופה;⁸ מלי איזנברג תיארה את פועלו של משה פראגר לאור מפעל התיעוד שהקים;⁹ ומיכל שאול עקבה אחר תהליכי השיקום של החברה החרדית לאחר השואה בארץ ישראל ומקומם של ניצולי שואה חרדים בתהליכים אלה.¹⁰

חקר העולם החסידי למן אמצע המאה העשרים נדרש לנושא לאור השואה ותוצאותיה. ואולם, החצרות החסידיות לאחר השואה לא זכו עד כה אלא לתשומת לב חלקית, שכללה בין השאר מחקרים על חצרות סאטמר ובובוב, ¹¹ וכן ביוגרפיות המתייחסות לאדמו"ר"י סאטמר וחב"ד שהיגרו לאמריקה.¹² במחקרים אלה נעדרת ההתייחסות לשיקום חצר חסידית במרחב עירוני-יהודי. הערות כלליות על שיקום החצרות החסידיות במרחב החרדי בישראל מצויות במחקריו של מנחם פרידמן,¹³ והיבטים חברתיים, היסטוריים והגותיים ממוקדים מצויים במחקרים שונים: יהודה ברנדס, עיריית נחמני ותמיר גרנות עסקו באדמו"רים, הגותם והנהגתם;¹⁴ בנימין בראון, נאוה וסרמן וסימה זלצברג כתבו על היבטים חברתיים בתוך החצר,¹⁵ מיכל שאול התייחסה לחברה החסידית כחלק מן החברה החרדית בישראל בצל השואה;¹⁶ אורי קלט כתב על שיקומה של חצר בלז בארץ,¹⁷ ובנימין בראון בספרו על חסידות קרלין דן בשיקומה של חסידות זו לאחר

7 ראו: פרבשטיין, בסתר רעם, עמ' 455–548.

8 ראו: שלם, אגודת ישראל; שלם, אי של אפשר.

9 ראו: איזנברג, פראגר.

10 ראו: מיכל שאול, "ליצור חיים יהודיים בארץ האבות", בשביל הזיכרון, 4 (תש"ע), עמ' 20–29.

11 ראו: רובין, סאטמר; קרנצלר, וויליאמסבורג; היילמן, "שמות", עמ' 221–240.

12 ראו: מנחם קרן-קרץ, הקנאי: הרבי מסאטמר – רבי יואל טייטלבוים, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תש"ף; שמואל היילמן ומנחם פרידמן, הרבי מלובביץ': מנחם מנדל שניאורסון בחייו ובחיים שאחרי חייו, דביר ומרכז זלמן שזר, ירושלים 2011.

13 פרידמן, חברה ודת; הנ"ל, החברה החרדית; הנ"ל, "חרדים והעיר המודרנית"; שלהב ופרידמן, התפשטות תוך הסתגרות.

14 ראו: ברנדס, במלכות הקדושה; נחמני, בלז; גרנות, תקומת החסידות.

15 ראו: וסרמן, חסידות גור; סימה זלצברג, עולמן של נשות חסידות תולדות אהרן: מעמדן כפרטים וכקבוצה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה; Benjamin Brown, "Kedushah: The Sexual Abstinence of Married Men in Gur, Slonim, and Toledot Aharon", *Jewish History*, 27 (2013), pp. 475–522

16 שאול, פאר תחת אפר, עמ' 360–395.

17 קלט, בלז.

השוואה.¹⁸ מחקרים אלה תורמים רבות להבנת פרקים שונים בתולדות החצרות החסידיות בישראל, אך עדיין רב הנעלם על הגלוי בנושא זה.

כשנה וחצי לאחר אישור עבודת הדוקטור שלי, בזמן שספר זה הוגש לשיפוט לקראת הוצאתו לאור, אושרה תזה של גלעד קופמן המוקדשת להתיישבותם של אדמו"רי רוז'ין בתל-אביב.¹⁹ קופמן נשען בין השאר על המחקר הנוכחי ויש נקודות השקה בין נושאים שעסק בהם לאלה שיידונו בספר, אם על דרך ההסכמה ואם על דרך הניגוד. אצביע עליהם במקומות הרלוונטיים.

חיבורים רבים על חצרות חסידיות ועל אדמו"רים חסידיים בארץ ישראל ובמדינת ישראל נכתבו בידי אישים מן החברה החסידית בפרט ומן החברה החרדית בכלל. מחברים אלה אינם אמונים על שיטות מחקר ועל חשיבה ביקורתית סדורה, וכתבתם מונעת בחלקה ממניעים אידאולוגיים וחינוכיים. על כן הם אינם מקור היסטורי מהימן, אך יש בהם מידע בעל ערך שניתן להיעזר בו. נציין לדוגמה את ספריהם של צבי מאיר אברמוביץ,²⁰ אריה בקנרוט,²¹ אריה אלברט²² וישראל קלפהולץ.²³ לאלה מצטרפים חיבורי הרבים של יצחק אלפסי המקורב לחברה החסידית, שכתב עליה מעמדה אוהדת ולא תמיד ביקורתית.²⁴

בעשור האחרון הקים הרב יעקב שלמה לוי מערך תיעוד פנימי בשם "תל-אביב של מעלה", הסוקר את קורות החברה החסידית בעיר ואוסף חומרים ארכיוניים ותצלומים. מידע רב מצוי גם בביטאונים חסידיים, כגון "מסילות" של חסידי סדיגורה-רוז'ין, "תפארת ישראל" של חסידי מודוץ'ץ, "תפארת ויז'ניץ" ו"אז נדברו" של חסידי ויז'ניץ, ו"באר יצחק" של חסידי בוהוש, וכן בכתבות שפורסמו בעיתונות החרדית.²⁵

18 בראון, כספינה מיטלטלת.

19 קופמן, רוז'ין.

20 אברמוביץ, איש חי.

21 בקנרוט, אביר המלכות; הנ"ל, מדברנא דאומתיה.

22 אריה אלברט, מפולין לארץ ישראל: עליה חסידית גדולה בהכוונת בעל האמרי אמת מגור – סיפורים תיעודיים, הוצאה פרטית, בני ברק תשנ"ח.

23 קלפהולץ, אדמו"רי בעלו.

24 יצחק אלפסי, החסידות, ספרית מעריב, תל-אביב 1977; הנ"ל, החסידות וארץ ישראל: יחס החסידות לדורותיה לעליה לארץ ישראל והפיכתה למרכז החיים של עם ישראל בדורנו, ירושלים תש"ם; הנ"ל, גור: המייסד בעל "חדושי הרי"ם" – חייו, מחשבתו ותורתו, סיני, תל-אביב תשי"ד; הנ"ל, מלכות שבמלכות: אנציקלופדיית בית רוז'ין מדור לדור, ירושלים תשע"ד; הנ"ל, טרקליני החסידות: אישי החסידות מהבעש"ט ועד ימינו, ירושלים תשע"ג.

25 לדוגמה, סדרת כתבות שכותרתה "תל-אביב של מעלה", שהתפרסמה ב"המודיע" בשנים תשס"ח-תשע"ב.